

XVIII

a m ž i a u s
studijos

4

LIETUVOS

Didžioji Kunigaikštystė

Visuomenė. Kasdienybės istorija

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII

a m ž i a u s
studijos

4

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Visuomenė. Kasdienybės istorija

Sudarytoja

RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2018

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline, Londono universiteto koledžas |

College of Europe, Natolin, University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Prahos Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Dr. Andrejus MACUKAS | канд. гіст. н. Андрэй МАЦУК

Baltarusijos mokslų akademijos Istorijos institutas |

Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovičų Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Kražių g. 5, 01108 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Knygos leidybą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą“

finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-18-7)

Sponsored by the Research Council of Lithuania

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės

Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2018

© Straipsnių autoriai, 2018

© Lietuvos istorijos institutas, 2018

ISBN 978-609-8183-45-0

ISSN 2351-6968

TURINYS

- Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 12

KASDIENYBĖS ISTORIJS

VIENUOLIJŲ GYVENIMAS

Andrea Mariani

- Świat rzeczy jezuitów w nieświeżu i w słucku. Między wymogami życia zakonnego a tożsamością szlachecką ... 20
Daiktiskasis Nesvyžiaus ir Slucko jėzuitų pasaulis. Tarp dvasininko luomo reikalavimų ir bajoriškosios tapatybės. *Santrauka* ... 57

Martynas Jakulis

- Nobiles pauperes*: Vilniaus misionierių špitolės globotiniai XVIII a. ... 58
Nobiles pauperes: The Clientele of the Congregation of Mission Hospital in Eighteenth-Century Vilnius. *Summary* ... 72

Asta Vaškeliėnė

- Etiketas ir buitinis reformuotoje XVIII a. antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pijorų edukacijoje: lyginamasis tyrimas ... 73
Etiquette and Household Routine in the Education of Piarists in the Second Half of the 18th Century in the Grand Duchy of Lithuania: Comparative Study. *Summary* ... 96

BAJORIŠKOJI ERDVĖ

Adam Stankevič

- Merkinės seniūno Mato Ogińskiego kasdienybė: ūkinių ir teisminių reikalų verpetuose ... 98
Daily Routine of Elder of Merkinė Mateusz Ogiński: in the Vortexes of Economic and Legal Matters. *Summary* ... 115

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

- Veiklios moters kasdienybė: epizodas iš Izabelės Liudvikos Borch-Pliaterienės (1752–1813) gyvenimo ... 116
Daily Life of an Active Woman: Episode from the Life of Izabela Ludwika Borch Platerowa (1752–1813). *Summary* ... 143

Daiva Milinkevičiūtė

Tarp dviejų kolonų: XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios Vilniaus masonų kasdienybė simbolikoje ... 144

Between Two Pillars: Daily Life in the Symbolism of the Late Eighteenth Century Masons of Vilnius. *Summary* ... 163

Marius Daraškevičius

„Magiškasis kambarys“: gyvybinga ir prisitaikanti vaistinėls tradicija

Lietuvos bajorų namuose ... 164

‘The Magical Room’: Lively and Adaptive Tradition of a Still Room in Manor Houses of the Lithuanian Nobles. *Summary* ... 195

KARIO KASDIENYBĖ

Valdas Rakutis

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės kasdieninio gyvenimo standartai 1764–1788 m. ... 198

Standards of Ordinary Life in the Armed Forces of the Grand Duchy of Lithuania in 1764–1788. *Summary* ... 217

Eduardas Brusokas

1794 m. sukilėlių viešieji renginiai Vilniuje ... 218

Public Events Held by the Rebels of 1794. *Summary* ... 228

Lina Balaišytė

Rusų karininkija kasdieniniame ir šventiniame XVIII a. Vilniaus gyvenime: taikaus sugyvenimo regimybė ... 229

Russian Officers in Everyday and Festive Life in Eighteenth Century in Vilnius: the Semblance of Peaceful Coexistence. *Summary* ... 242

SOCIALINIAI RYŠIAI

Gintautas Sliesoriūnas

Lietuvos respublikonų suvažiavimai Vilniuje 1701 m.: bandymai įtvirtinti antisapieginio judėjimo iškovotą valdžią ... 246

1701 Lithuanian Republican Conventions in Vilnius: Attempts to Consolidate Power Won by the Anti-Sapegian Movement. *Summary* ... 268

Anna Lepalczyk

Situacija społeczna kowieńskich ewangelików augsburskich w świetle tumultu z 1765 roku ... 269

Kauno evangelikų liuteronų visuomeninė padėtis 1765 m. sąmyšio šviesoje. *Santrauka* ... 283

Piotr Pilarczyk

Modernizacja wymiaru sprawiedliwości. Reformy Sądu Komisji Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego (1765–1791) ... 284
Nuosprendžių modernizacija. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo komisijos teismo reformos 1765–1791 m. *Santrauka* ... 298

Domininkas Burba

Tiltai ir keltai kaip XVIII amžiaus Vilniaus pavieto bajorų teisinių ginčų objektai ir nusikaltimų erdvės ... 299
Bridges and Ferries as Objects of Dispute and Crime Locations among Eighteenth Century Nobles of Vilnius District. *Summary* ... 317

Александр Довнар / Aleksandras Dounaras

Реформа управления города Высокое (Брестское воеводство) 1794 года ... 319
Lietuvos Aukštojo Bresto vaivadijoje valdymo reforma 1794 m. *Santrauka* ... 364

ANOTACIJOS

Domininkas Burba. *Smurtiniai bajorų nusikaltimai ir bausmės XVIII amžiaus Vilniaus paviete*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2016. – 384 p. ISBN 978-609-471-085-8 / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 366

Wojciech Szafranski. *Józef Weysenhoff – polityk, prawnik, legislator czasów Oświecenia*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2017. – 573 p. ISBN 978-83-232-3203-2 / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 368

Dariusz Rolnik. *Województwo mińskie i Jeleńscy w życiu publicznym Rzeczypospolitej w latach 1764–1795 w świetle ich korespondencji*, Katowice: Wydawnictwo uniwersytetu Śląskiego, 2018. – 238 p. ISBN 978-83-226-3124-9 / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 371

Ilustracijų sąrašas ... 372

Asmenvardžių rodyklė ... 375

Vietovardžių rodyklė ... 387

SYTUACJA SPOŁECZNA KOWIŃSKICH EWANGELIKÓW AUGSBURSKICH W ŚWIETLE TUMULTU Z 1765 ROKU

ANNA LEPALCZYK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Adnotacja: Konfederacje dysydenckie zawiązane w 1767 roku miały na celu przywrócenie wolności wyznania oraz praw politycznych protestantom i prawosławnym zamieszkującym Rzeczpospolitą. Dla różnowierców pozostających pod rosyjską protekcją stały się one również okazją do przypomnienia opinii publicznej dotychczasowych krzywd, jakich doznawali ze strony katolickiej większości. Szereg przykładów ucisku mniejszości wyznaniowych w Wielkim Księstwie Litewskim zamieszczono w manifestie konfederacji słuckiej. Jednym z nich był tumult mający miejsce 20 kwietnia 1765 roku w Kownie. Jego ofiarą stali się uczestniczący w kondukcje pogrzebowym ewangelicy augsburscy, którzy zostali napadnięci przez tłum prowadzony przez księży z kościoła św. Piotra i Pawła. W wyniku zamieszek ucierpiał pastor Johan Wilhelm Andrea oraz porzucone na ulicy ciało Johana Woltza. Wydarzenie to nie miało jednak wyłącznie charakteru wyznaniowego. Jego główną przyczyną był spór o nieopłaconą przez luteranów dzierżawę. Choć sprawa tumultu trafiła do sądu grodzkiego wileńskiego, swój finał znalazła jednak na sesji rady miasta Kowna, gdzie zawarto publiczną zgodę między konfesjami. Okoliczności związane z powyższym wydarzeniem pozwalają również na przyjrzenie się bliżej nie tylko stosunkom między kowieńskimi ewangelikami i katolikami, ale także ich pozycji w mieście, czy strukturze społecznej parafii na przestrzeni ostatnich lat rządów Augusta III oraz początków panowania Stanisława Augusta.

Słowa kluczowe: Kowno, luteranie, tumult, konfederacja słucka.

Rosyjska interwencja w tzw. sprawie dysydenckiej w początkach panowania Stanisława Augusta spowodowała, iż prawa mniejszości wyznaniowych zamieszkujących Rzeczypospolitą Obojga Narodów stały się jednym z głównych tematów ówczesnej dyskusji publicznej. Szczególnie w trakcie konfederacji słuckiej i toruńskiej w 1767 roku różnowiercy pozostający pod carską protekcją chętnie przypominali przykłady prześladowań, jakie dotyczyły ich w ciągu poprzednich kilkudziesięciu lat. Jednym z nich był tumult mający miejsce w Kownie 20 kwietnia 1765 roku, którego ofiarami stali się tamtejsi ewangelicy augsburscy, udający się w kondukcje pogrzebowym ze zboru Św. Trójcy na cmentarz parafialny. Ze względu na sytuację polityczną wydarzenie to zyskało znaczący wymiar propagandowy, a okoliczności

mu towarzyszące dostarczają wielu informacji o położeniu kowieńskich luteranów w połowie lat sześćdziesiątych XVIII wieku. Należy rozpatrywać je jednak wyłącznie w kontekście sytuacji ewangelików w mieście na przestrzeni ostatnich lat rządów Augusta III oraz początków panowania Stanisława Augusta, dlatego niniejsze rozważania koncentrują się na dziesięcioleciu 1755–1765. Rozpoznanie stosunków wyznaniowych w Kownie ułatwi również właściwe zrozumienie treści dwa lata późniejszego manifestu konfederacji słuckiej.

Na temat społeczności wyznania ewangelicko-augsburskiego, zamieszkującej Kowno w połowie XVIII wieku, źródła dostarczają niewiele informacji. O najważniejszym dla niej wydarzeniu w tym okresie – tumulcie, wspomina krótko wzmiankowany wyżej manifest konfederacji słuckiej z 1767 roku¹. Dokładniejsze wiadomości na temat przebiegu tumultu przekazują: pozew złożony w grodzie ziemskim wileńskim², relacje z sesji rady miejskiej zamieszczone w księdze miasta Kowna³ oraz wpis w księdze zgonów tamtejszego zboru, będący osobistą relacją pastora Johanna Wilhelma Andrei z przebiegu wypadków⁴. Doskonałym źródłem do badań nad mieszkańcami miasta konfesji luteranńskiej są również księgi parafialne⁵. Zachowany rejestr chrztów, zgonów i komunikantów pozwala ustalić nie tylko przybliżoną liczbę parafian, ale także określić wykonywane przez nich zawody. Informacji na temat konfliktów dotyczących wszystkich mieszczan, niezależnie od ich wyznania, dostarczają również wypisy z ksiąg grodzkich kowieńskiego powiatu⁶.

Okoliczności tumultu kowieńskiego z 1765 roku nie były omawiane szerzej w historiografii. Do tego wydarzenia odniósł się jedynie Johann Wischopper⁷ w latach trzydziestych XX wieku, opisując dzieje parafii luteranńskiej w osiemnasto-

1 *Konfederacja rycerstwa y obywatelów W. X. Lit tak religii staro-ruskiej jako też obojga wyznania ewangelickiego zaczęta w Slucku roku 1767. Dnia 20 miesiąca maia*, b. m., 1767, p. 3.

2 Жалоба Ковеньских лютеран на ксендзов и на разных лиц, причинивших им насилие во время погребения, in: *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею* (dalej – *АВАК*), т. VIII, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1875, p. 534–536; Частное письмо Ковенскаго ксендза Фронцкевича проповеднику лютеранскому, *Ibid.*, p. 536–537.

3 Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 616, ap. 1, b. 19587.

4 *Catalogus der Getraueten*, in: Dieses Kirchenbuch, LVIA, f. 1218, ap. 1, b. 97, l. 363. Biografie pastora Johanna Wilhelma Andrei przytacza Johan Wischeropp, zob.: Johan Wischeropp, *Die Evang.-Luther. Trinitatiskirche zu Kaunas 1683–1933: Die Heilige Stadt unserer Väter; Wege dahin aus dem Kirchenarchiv der Gemeinde zugänglich gemacht*, Kaunas: Herlagder Deutschen Buchhandlung, 1934, p. 18–19.

5 Dieses Kirchen buch, LVIA, f. 1218, ap. 1, b. 97.

6 Excerpt z protokołu spraw potocznych Gr. Powiatu Kowieńskiego, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUB RS), f. 214, b. 236/1; Excerpt z protokołu spraw potocznych Grodzieńskiego Powiatu Kowieńskiego, *Ibid.*, b. 263/2; Wypis z Xsiąg Ziemskich Pttu Kowieńskiego, *Ibid.*, f. 5, f. 123, b. 31367/20; Stanisław August z Bożej Łaski Król Polski i Wielki Książę Litewski [...], *Ibid.*, f. 214, b. 237/2; Stanislaus Augustus Dei Gratia Rex Polonie et Magnus Dux Lithuanie [...], *Ibid.*, f. 214, b. 235; My Stefan Głębocki Wójt [...], *Ibid.*, f. 5, f. 95, b. 27530.

7 Johan Wischeropp, *Die Evang.-Luther. Trinitatiskirche zu Kaunas*; Idem, *Aus 325 Jahren evangelischen Kirchensatsarbeiten in der deutschen Gemeinde zu Kaunas*, Kaunas: Selbstverlag, 1939.

wiecznym Kownie. O losach samego zboru w czasach nowożytnych pisał Jurgis Oksas⁸. Nowsza literatura poświęcona miastu, także w aspekcie wyznaniowym, traktuje przede wszystkim o okresie wcześniejszym (Zigmuntas Kiaupa⁹), a prace zbiorowe na temat wyznania ewangelicko-augsburskiego w Wielkim Księstwie Litewskim przytaczają jedynie ogólnikowo najważniejsze fakty (Tomasz Kempa¹⁰, Wojciech Kriegseisen¹¹, Rasa Varsackytė¹²). Warto odnotować, że najlepiej rozpoznany zborom Litwy pozostaje w dalszym ciągu świątynia w Wilnie¹³.

Tragiczne wydarzenia z Kowna mogą stanowić dobry punkt wyjścia dla bliższego poznania dziejów tamtejszej wspólnoty luteranńskiej. Historia tumultu nie tylko przybliży jej relacje z katolikami, ale także skłania do podjęcia bardziej szczegółowych badań w zakresie struktury społecznej parafii. Pewnym utrudnieniem, na który zwracali uwagę badacze zajmujący się ewangelickimi społecznościami miejskimi, był ich plebejski charakter¹⁴. Przykład kowieński pokazuje jednak, że nawet przypadku małych, miejskich parafii, czasem mamy możliwość uzyskania informacji na temat ich wewnętrznej stratyfikacji. Dokumenty związane z tumultem, a także z innymi procesami prowadzonymi przez magistrat, rewidują dotychczasowe ustalenia w kwestii rzeczywistego położenia luteranów na tle innych konfesji. Ze względu na propagandowy wymiar manifestu konfederacji śluckiej konieczne jest natomiast zweryfikowanie podanych w nim informacji. Celem mojej analizy będzie zatem nie tylko możliwie dokładne odtworzenie przebiegu wydarzeń, ale także wyjaśnienie ich przyczyn oraz skutków, zwłaszcza w kontekście sytuacji politycznej mniejszości wyznaniowych w Rzeczypospolitej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta.

Kowieńska społeczność luteranńska znalazła się w centrum zainteresowania polskiej opinii publicznej w 1767 roku za sprawą manifestu konfederacji śluckiej. Zamieszczona w nim informacja o tumulcie z 1765 roku posłużyła jako przykład

-
- 8 Jurgis Oksas, Buvusios Kauno evangelikų-liuteronų bažnyčios bei parapijos pastatų komplekso (Senamiesčio 14 kvartalo) istoriniai tyrimai, in: *Kauno istorijos metraštis*, 2000, Nr. 2, p. 177–210.
 - 9 Zigmantas Kiaupa, *Kauno istorija*, t. 1: *Kauno istorija nuo seniausių laikų iki 1655 metų*, Vilnius: Versus aureus, 2010; Idem, Kovos tarp liuteronų ir katalikų Kaune iki XVII a. vidurio, in: *Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1977, p. 13–26.
 - 10 Tomasz Kempa, Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim, in: *Kościół luteranський na ziemiach polskich (XVI–XVIII w.)*, t. I: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. Jarosław Kłaczek, Toruń: Adam Marszałek, 2012.
 - 11 Wojciech Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa: Semper, 1996.
 - 12 Rasa Varsackytė, Liuteronai XVII–XVIII a. Kaune: savas tarp svetimų ir/ar svetimas tarp savų, in: *Praeities pėdsakais. Skiriamą profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, red. Edmundas Rimša ir kt., Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 243–266.
 - 13 Adam Ferdynand Adamowicz, *Kościół Augsburski w Wilnie: kronika zebrana na obchód trzech-wiekowego istnienia kościoła w roku 1855 w dzień ś. Jana Chrzciciela*, Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1855; Tomasz Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016.
 - 14 Wojciech Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej*, p. 116.

ucisku i prześladowań, jakich doznawały mniejszości wyznaniowe na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego ze strony katolików¹⁵. Odnosząc się do tego wydarzenia starano się podkreślić, iż krzywda jaką musieli cierpieć różnowiercy, nie należała do przeszłości, a była elementem współczesnej im rzeczywistości. O roli tych informacji dla budowania propagandy dysydenckiej może świadczyć opis kowieńskich zamieszek wyznaniowych, zamieszczony w spisie prześladowań, jakie dotknęły niekatolików litewskich w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta, który został dostarczony na dwór w Petersburgu prawdopodobnie za pośrednictwem Jana Krasieńskiego, delegata dysydenckiego w Rosji¹⁶.

Osiemnastowieczne Kowno było miastem wielowyznaniowym, w którym współistniały obok dominującej konfesji katolickiej wspólnoty luteraska, żydowska i muzułmańska (Tatarzy)¹⁷. Status ewangelików w mieście wyznaczały konstytucje o miastach królewskich, przywileje oraz dekrety królewskie. Najważniejsze z nich dotyczyły udziału ewangelików w radzie miejskiej. Swobodny dostęp do tej instytucji gwarantowały im akty wystawione przez Władysława IV w 1632 i 1648 roku. Ograniczenia w tej kwestii przyniosło potwierdzenie dotychczasowych królewskich dokumentów z roku 1655. Odtąd we władzach miasta mogło zasiadać jedynie do trzech rajców i ławników wyznania ewangelicko-augsburskiego. Jednocześnie do uzyskania praw miejskich aspirować mogli ci luteranie, którzy dotychczas go nie posiadali. W 1676 roku na podstawie dekretu królewskiego sądu asesorskiego udało się ewangelikom uzyskać dostęp do stanowisk burmistrzowskich (trzech na sześć)¹⁸. Z tych praw korzystano również w 1765 roku. Na stanowisku burmistrza zasiadał wówczas Bogusław Ernest Licjusz¹⁹. Wśród rajców

15 Na temat innych przykładów prześladowań dysydentów w Wielkim Księstwie Litewskim zamieszczonych w manifestacji konfederacji słuckiej zob. Anna Lepalczyk, O uczynku pewnych obywateli mścisławskich. Tumult religijny w Osmołowicach z roku 1765 w perspektywie sprawy dysydenckiej, in: *Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура: Зборнік навуковых артыкулаў. У 2 частках*; ч. 2 / уклад. А. А. Скеп'ян, Мінск: Беларуская навука, 2017, р. 399–411.

16 *Relation des Violence snouvellement fats aux Dissidensdans le Gradne Duché de la Lithuanie*, Архив Внешней Политики Российской Империи (далее – АВПРИ), ф. 80, оп. 1, л. 979, л. 140–1400б.

17 Najbardziej zróżnicowanym wyznaniowo miastem Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach wczesnonowożytnych było Wilno. Tamtejsi ewangelicy augsburscy byli jednak tolerowani w dużo większym stopniu niż ewangelicy reformowani. O ile prześladowania kalwinistów wiązały się z bezpośrednią przemocą, to w przypadku luteranów przyjmowały one głównie formę represji finansowych, choć znane są również przypadki zakłócania uroczystości pogrzebowych, zob. Marcei Kosman, *Litewska jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu, 1986, p. 36. O konfliktach konfesyjnych w mieście stołecznym Litwy, w tym o sytuacji wspólnoty prawosławnej traktuje wspomniana już praca Tomasza Kempy.

18 Tomasz Kempa, *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, p. 127. Jurgis Oksas, *op. cit.*, p. 190.

19 Bogusław Ernest Licjusz wymieniany był w księdze rady miasta z roku 1765 jako *proconsul, consul* bądź burmistrz, LVIA, f. 616, ap. 1, b. 19587, l. 209–230. O wykonywanej przez niego funkcji wspominają dokumenty związane z procesem księdza Rudziewicza (VUB RS, f. 214, b. 237/2, l. 1); akta oblatowane w grodzie kowieńskim (VUB RS, f. 5, f. 123, b. 31367/20, l. 14). Przy-

znajdował się Michał Kweczor²⁰, a funkcję ławnika sprawował Henryk Essen²¹. Wiadomo także, że rada miasta dysponowała prowizjami kościoła augsburskiego²².

Zbór kowieński w drugiej połowie XVIII wieku skupiał jedną z najważniejszych i najstarszych wspólnot ewangelicko-augsburskich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, ustępował znaczeniem jedynie Wilnu. Początki parafii sięgały połowy XVI stulecia (1550 rok), zaś pierwsza świątynia od 1564 roku znajdowała się w kamienicy przy rynku²³. W związku ze zniszczeniami spowodowanymi najazdem moskiewskim w 1655 roku, luterkańska wspólnota zmuszona była erygować nowy zbór. Przywilej na budowę został nadany przez króla Jana III w 1676 roku²⁴, jej zakończenie możliwe było jednak dopiero w 1683 roku²⁵. Podkreślić należy, że ze względu na wysoce kontrreformacyjną atmosferę, panującą wówczas w mieście, ulokowano go poza murami miejskimi. Od 1596 roku parafia posiadała również własny cmentarz, który znajdował się w bliskim sąsiedztwie kościoła św. Gertrudy²⁶. Wspólnota kowieńska mogła poszczycić się również szkołą, którą jednak kilkakrotnie zamykano lub przenoszono w inne miejsce²⁷. Opiekę duchową nad parafią od 1726 roku sprawował pastor Johan Wilhelm Andrea. Pochodził z Prus, wykształcenie natomiast, jak większość duchownych działających na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, otrzymał w Królewcu.

Nie mamy dokładnych informacji na temat liczebności gminy ewangelicko-augsburskiej w Kownie w połowie XVIII wieku. Statystyki dotyczące dysydentów zamieszkujących Rzeczpospolitą w tym okresie są wyłącznie

należność Licjusza do parafii ewangelicko-augsburskiej można ustalić dzięki spisom komunikantów z roku 1753 i 1754, *Catalogie der communicants*, in: Dieses kirchen buch, LVIA, f. 1218, ap. 1, b. 97, l. 606, 610, 624, 629, 648.

20 Michał Kweczor wymieniany był w księgach miejskich w 1765 roku jako *communitate jurata*, LVIA, f. 616, ap. 1, b. 19587, l. 209–230. Natomiast jako radcę określano go w dokumentach znajdujących się w Wypisie z Xiąg Ziemskich Pttu. Kowieńskiego, VUB RS, f. 5, f. 123, b. 31367/20, l. 12, 10v, 14. Jego konfesję identyfikuję ze względu na jego rolę jako reprezentanta interesów luteranów na forum rady miejskiej, *Feria 5ta Die 17 8bra A. Dni 1765*, LVIA, f. 616, ap. 1, b. 19587, l. 225. Жалоба Ковеньских лютеран, in: *АБАК*, т. VIII, с. 534.

21 Henryk von Essen w księdze miejskiej w roku 1765 był wymieniany jako *scabinus*, zob.: LVIA, f. 616, ap. 1, b. 19587, l. 209–230. Jako ławnika określono go natomiast w dokumentach składanych w grodzie, Stanisław August z Bożej Łaski Król Polski [...], VUB RS, f. 214, b. 237/2, l. 1; Wypisy z Xiąg Ziemskich Pttu. Kowieńskiego, VUB RS, f. 5, f. 123, b. 31367/20, l. 8, 14. Przynależność do parafii ewangelicko-augsburskiej potwierdzają spisy komunikantów z roku 1753, 1754, 1755, 1756, 1761, 1764, *Catalogie der communicants*, l. 604, 606, 610, 612, 614, 623, 637, 649, 652.

22 Prowizja, o której mowa, miała zostać w 1765 roku wypłaconą parafii luterkańskiej. Rozpatrywano także jej przekazanie w formie obliżu na szpital miejski. Jednak zapis o tych decyzjach został w księdze miejskiej przekreślony, LVIA, f. 616, ap. 1, b. 19587, l. 215–215v.

23 Więcej informacji o zbiorze Świętej Trójcy na przestrzeni wieku XVI i XVII dostarcza Jurgis Oksas, *op. cit.*, p. 185–192.

24 Tomasz Kempa, *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, p. 128; Jurgis Oksas, *op. cit.*, p. 192.

25 Johan Wischeropp, *Die Evang.-Luther. Trinitatiskirche zu Kaunas 1683–1933*, p. 22–23.

26 Jurgis Oksas, *op. cit.*, p. 188–189, Zigmantas Kiaupa, *Kauno istorija*, p. 321.

27 Harry Stossun, *Die deutschen Schulen in Litauen in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg* in: *Annales über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen*, 2004, Nr. 12, p. 189–195.

szacunkowe i odnoszą się głównie do szlachty. Liczbę protestanckich rodzin szlacheckich sami dysydenci obliczali na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego na 202²⁸. W historiografii wskazuje się, że ewangelików obu wyznań, bez żadnych rozróżnień, było ok. 150–200 tys. osób²⁹. Kwestię tę mógłby wyjaśnić z pewnością spis ludności żydowskiej i dysydenckiej, zarządzony przez króla Stanisława Augusta, o którym wiadomość została ogłoszona w gazecie pisanej z 25 kwietnia 1765 roku³⁰. Wiadomo jednak, że spisu dokonano wyłącznie dla ludności wyznania mojżeszowego³¹. Żadna inna przesłanka nie wskazuje, by objął on także przedstawicieli konfesji niekatolickich. Natomiast informacje na temat wielkości parafii luterańskiej w Kownie można uzyskać w oparciu o wspomniane już księgi metrykalne.

Kowieńska parafia luterańska miała charakter przede wszystkim plebejski. Współtworzyli ją głównie mieszczenie niemieckiego pochodzenia, rodziny osadników z XVI i drugiej połowy XVII wieku. Nie oznacza to bynajmniej, iż była ona zamknięta pod względem etnicznym³². Do zboru należeli również Polacy, choć stanowili mniejszość. Liczbę ewangelików augsburskich między 1755 i 1765 rokiem można określić jedynie w przybliżeniu na podstawie wpisów do księgi komunikantów. Przekazuje ona wiadomości w zakresie liczby parafian oraz aktywności wyznaniowej członków ewangelickiej wspólnoty. Uczęszczający na mszę przedstawiciele rodzin (zarówno mężczyźni, jak i kobiety) są w niej wymienieni z imienia i nazwiska. Wpisy te zawierają także ogólne informacje na temat współuczestniczących z nimi w nabożeństwach najbliższych krewnych (żona, dzieci, rodzeństwo). Czasami notowany był również zawód mężczyzn. Największa liczba wiernych obecna była na mszach w okresie Wielkiej Nocy, a także w czwartą lub piątą niedzielę po święcie Świętej Trójcy. Liczba ich uczestników w latach 1755–1765 wahała się od 28 do 48 osób³³. Zwykle zgromadzenia nie były tak liczne (pojawiało się zaledwie kilka osób). Informacje na temat wielkości wspólnoty możemy uzupełnić badaniami nad liczbą urodzeń oraz zgonów. Według moich ustaleń w omawianym okresie równoważyły się one i wynosiły odpowiednio: 278 oraz 265³⁴.

28 Spis rodzin dla Korony, Prus Królewskich oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego przygotował na potrzeby kolegium spraw zagranicznych Rosji w 1766 roku delegat dysydencki w Petersburgu Jan Krasiński, АВІПРІ, ф. 80, оп. 6, д. 759, л. 89–9006.

29 Tadeusz Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. I, Kraków-Warszawa: Księgarnia L. Zwolińskiego i Spółki, 1897, p. 167.

30 Z Warszawy dnia 25 April 1765 roku, Biblioteka Kórnicka, Sygn. 004488, 3, l. 38.

31 Więcej na temat spisu ludności żydowskiej z 1765 roku: Rafał Mahler, Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna Żydów w Koronie XVIII wieku, in: *Przeszłość Demografii Polskiej*, 1967, Nr. 1, p. 131–180.

32 Tomasz Kempa, *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, p. 106.

33 Przytoczone dane pochodzą z księgi komunikantów: *Catalogie der communicants*, l. 610–656.

34 Powyższe liczby są sumą chrztów oraz zgonów podanych w *Catalogie der Getauften*, l. 130–174, 351–365. Dane te należy porównać ze spisem nazwisk parafian za lata 1710–1779 oraz zestawieniem małżeństw, chrztów, zgonów i komunikantów od 1646 do 1787 roku, zamieszczonych w aneksach do pracy Johana Wischeroppera, *Die Evang.-Luther. Trinitatiskirche zu Kaunas*,

W księgach chrztów³⁵ odnaleźć można również wiadomości o zawodach wykonywanych przez ojców dzieci, które sakrament przyjmowały, sporadycznie także rodziców chrzestnych. Dzięki nim możliwe jest określenie w przybliżony sposób jakimi pracami parali się kowieńscy luteranie. Wśród wykonywanych zawodów odnajdujemy: kupców, rzemieślników (włóknarzy, szewców, młynarzy, piekarzy, aptekarzy, chirurgów, architektów i złotników), rolników oraz najemników.

Poszukując przyczyn wybuchu zamieszek należy mieć również na uwadze prawne obostrzenia dotyczące wolności sprawowania kultu w Rzeczypospolitej. Kowno jako miasto królewskie podlegało konstytucjom z lat 1632³⁶, 1648³⁷ oraz 1717³⁸. Z jednej strony ograniczały one możliwość swobodnego i publicznego sprawowania kultu, dopuszczanego wyłącznie w świątyniach już istniejących na jego terenie. Z drugiej zaś miały chronić przed tumultami. Ze względu na wynikający z nich zakaz erygowania nowych miejsc kultu, odbudowa kowieńskiego zboru po zniszczeniach wojennych 1655 roku była możliwa dopiero po otrzymaniu wspomnianego już przywileju królewskiego³⁹. Praktyka miejska zmuszała ewangelików do odprawiania wszystkich uroczystości kościelnych poza murami miejskimi. Zorganizowanie ich w mieście było możliwe wyłącznie za zgodą duchowieństwa katolickiego i po uiszczeniu odpowiednich opłat⁴⁰. Być może jedną z przyczyn tumultu był konflikt o przestrzeń miejską, która zdaniem katolików, wbrew zwyczajowi, została naruszona przez pogrzeb. Według opisu zamieszczonego w skardze sądowej, zaatakowany kondukt żałobny był bardzo skromny. Uroczystość ta miała wymiar prywatny i z pewnością przedstawicielstwo gminy luterskiej nie było zbyt liczne. Mary, na których niesiono zwłoki, prowadzono bocznymi ulicami i zaułkami. Przyjęło się bowiem, aby pogrzeby ewangelików nie rzucały się w oczy katolickim mieszkańcom. Nie oznacza to jednak, iż odbywały się one bez liturgii. W czasie ostatniej drogi zmarłego obowiązkowo odśpiewywano psalmy żałobne⁴¹.

Do rozslawionego w akcie konfederacji słuckiej z 1767 roku antyluterskiego tumultu w Kownie doszło 20 kwietnia 1765 roku w czasie przemarszu konduktu

p. V–VI; VIII–IX. Różnica pomiędzy danymi znajdującymi się w obu źródłach dotyczy jedynie liczby urodzeń. Liczby podane w pracy z 1933 roku wskazują, że w latach 1755–1765 było ich 280.

35 *Catalogie der Getauften*, l. 130–174.

36 *Volumina Legum* (dalej – *VL*), t. III, Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859, p. 346.

37 *Ibid.*, t. IV, p. 75.

38 *Ibid.*, t. VI, p. 124.

39 Jurgis Oksas, *op. cit.*, p. 192.

40 Rasa Varsackytė, Šventės ir iškilms Kaune XVII–XVIII a., in: *Kauno istorijos metraštis*, 2008, Nr. 9, p. 43; Tomasz Kempa, *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, p. 127.

41 Więcej na temat przebiegu pogrzebu ewangelickiego w XVIII wieku na przykładzie uroczystości rodzinnych mających miejsce w Wilnie pisała Bernadetta Manyś, zob. Bernadetta Manyś, *Uroczystości rodzinne w Wilnie w czasach Augusta III (1733–1763)*. Maszynopis pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Jana Jurkiewicza, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2012, p. 428–431.

pogrzebowego mieszczanina Johana Woltza⁴². Żałobników zmierzających na cmentarz napadł kilkudziesięcioosobowy tłum⁴³. Przewodziły mu bezpośrednio dwie osoby: komendantz kościoła św. Piotra i Pawła, nieznany z imienia Kamiński oraz wójt kowieński Stefan Głębocki⁴⁴. Stanęli oni na czele cieśli pracujących naprzeciwko parafii, uzbrojonych w siekiery i kije⁴⁵. W czasie bójki ucierpiał przede wszystkim prowadzący pogrzeb pastor Andrea. Sponiewieranego w błocie i obitego kańczugami zatrzymano ostatecznie przy parkanie kościoła farnego. Tam do tumultu dołączył pleban tamtejszej świątyni – Franciszek Frąckiewicz⁴⁶, który uderzył luterańskiego ministra trzcinaą po głowie. Następnie uprowadzono go na plebanię farską. Pastora lżono, bito oraz symbolicznie rozerwano mu biały kołnierz – befkę – oznakę funkcji duchownej. Uratowała go dopiero interwencja „zdjętego miłosierdziem” nieznanego bliżej dominikanina z kowieńskiego konwentu⁴⁷. Z relacji ministra Andrei dowiadujemy się, że w obronie swojego duchownego wystąpili parafianie, w tym dzwonnik oraz sam burmistrz Bogusław Licjusz.

Natomiast w świetle manifestu konfederacji doszło również do zbezczeszczenia zwłok Johana Woltza poprzez wyrzucenie ich z trumny na ulicę⁴⁸. Jednak jak podaje zapis w księdze zgonów, zmarłego porzucono na drodze jedynie dla ratowania osoby pastora Andrei. Ciało pozostawało na ulicy, „[...] między tumultem wzruszonego pospólstwa [...]”⁴⁹. Po uwolnieniu pastora z plebanii św. Piotra i Pawła za zgodą księdza Frąckiewicza zabrano również nieboszczyka. Zarówno zwłoki Woltza, jak i samego Andreę, jak podano w skardze, odprowadzono „ad loca sua”⁵⁰. Zapis w księdze zgonów pozwala stwierdzić, że ciało zmarłego zostało pogrzebane, „[...] an dem Benediktiner Konnenkloster nach unserem Kirchhofe [...]”⁵¹, przy udziale młodzieży szkolnej i kantora kościelnego, który zadbał o zachowanie podstawowych elementów ceremonii pogrzebowej. W pozwach sądowych brakuje natomiast skarg rodziny Woltza w stosunku do potencjalnych sprawców.

42 *Catalogie der Getauften*, l. 365.

43 Жалоба Ковеньских лютеран, in: *АВАК*, т. VIII, с. 534.

44 Stefan Głębocki wymieniany był w 1765 roku jako wójt w księgach miejskich (LVIA, f. 616, ap. 1, b. 19587, l. 209–230), a także w dokumentach związanych z procesem księdza Rudziewicza (Stanisław August z Bożej Łaski Król Polski [...]), VUB RS, f. 214, b. 237/2, l. 1), oraz w innych dokumentach oblatowanych w grodzie (Wypis z Xiąg Ziemijskich Pttu Kowieńskiego, *Ibid.*, f. 123, b. 31367/20, l. 8, 10v, 14).

45 Жалоба Ковеньских лютеран, in: *АВАК*, т. VIII, с. 534.

46 Franciszek Frąckiewicz jako pleban kowieński wymieniany jest w: Wypis z Xiąg Ziemijskich Pttu Kowieńskiego, VUB RS, f. 5, f. 123, b. 31367/20, l. 12.

47 Według relacji z księgi zgonów, uwolnienie pastora Andrei wymogli przyjaciele proboszcza kościoła św. Piotra i Pawła, LVIA, f. 1218, ap. 1, b. 97, l. 364; Johann Wischeropp, *Die Evang.-Luther. Trinitatiskirche zu Kaunas*, p. 53.

48 *Konfederacya rycerstwa y obywatelów W. X. Lit.*, p. 3.

49 Жалоба Ковеньских лютеран, in: *АВАК*, т. VIII, с. 535.

50 *Ibid.*

51 *Catalogie der Getauften*, l. 364; Johan Wischeropp, *Die Evang.-Luther. Trinitatiskirche zu Kaunas*, p. 53–54.

Zarówno pleban, jak i komendarz kościoła św. Piotra i Pawła nie przestawali po tumulcie podsycać atmosfery nienawiści. Przy pomocy ludzi „szpitalnych”⁵² prześladowali kowieńskie rodziny luterańskie, wysyłając pogróżki oraz rozgłaszając nieprawdziwe informacje o morderstwie kilku przedstawicieli gminy ewangelickiej, a także o zburzeniu ich domów i zboru⁵³. Kolejna prowokacja ze strony księdza Frąckiewicza miała miejsce 15 maja 1765 roku w czasie pogrzebu Johana Sekinikusa⁵⁴. Tym razem nie osiągnął on swojego celu.

Nieliczne zachowane źródła utrudniają ustalenie przyczyn wybuchu omawianego tumultu. Wiadomo, że w tym samym czasie mieszczanie kowieńscy sądzili się z księdzem Wawrzyńcem Rudziewiczem, plebanem kościoła św. Krzyża, należącego do zakonu karmelitów bosych. Spór toczył się od kilkudziesięciu lat, dokładnie od 1744 roku i dotyczył nielegalnego zajęcia przez duchownego niezagospodarowanych działek miejskich nad Niemnem pod prywatną kolonię czeskich rzemieślników⁵⁵. Rudziewicz, aby osiągnąć swój cel nie przebiegał w środkach. Po uprowadzeniu z łąk miejskich bydła kownian, winę zrzucił na lokalną gminę żydowską, wywołując tumult⁵⁶. W roku 1760 niszcząc krzyż graniczny znajdujący się na tatarskiej mogile, oskarżył o ten czyn luteranów. Według skargi księdza Rudziewicza mieli oni przenieść wspomniany krzyż pod administrowany przez niego kościół⁵⁷. Duchowny oskarżył ich również o próbę podjęcia parkanu kościelnego i podpalenie tamtejszego browaru. Jak dowodzi wyżej przywołany przykład, za zatargi ewangelików kowieńskich z duchowieństwem katolickim nie można obarczać winą członków wspólnoty ewangelicko-augsburskiej.

Jak wynika z listu plebana Frąckiewicza, zamieszczonego w księgach grodzkich wileńskich, konflikt z 1765 roku dotyczył kwestii finansowych⁵⁸, ściślej rzecz ujmując opłat, jakie zdaniem duchownego powinni uiszczać Żydzi oraz luteranie wraz z nastaniem nowego roku za zajmowanie działek należących do katolików. Na jednej z nich miała znajdować się szkoła ewangelicka, za którą prawdopodobnie nie zapłacono stosownej dzierżawy. Natomiast według pozwu sądowego, złożonego w imieniu ewangelickiego pastora, on sam oraz jego parafianie mieli

52 Жалоба Ковеньских лютеран, in: *АВАК*, т. VIII, с. 535.

53 *Ibid.*

54 *Catalogie der Getauften*, l. 364.

55 Kłopoty z proboszczami kościoła św. Krzyża rozpoczęły się jeszcze za poprzednika plebana Rudziewicza, księdza Pukiena, Wypisy z Xiąg Ziemijskich Pttu. Kowieńskiego, VUB RS, f. 5, f. 123, b. 31367/20, l. 4–4v; Exerpt z protokołu spraw potocznych grodzieńskiego powiatu kowieńskiego, *Ibid.*, f. 214, b. 263/2. Szerzej o zarzutach stawianych księdzu: Excerpt protokołu spraw potocznych Gr. Pttu. Kowieńskiego, *Ibid.*, b. 236/1, l. 2. Sprawa o zagarniętą ziemię zakończyła się w 1766 roku przegraną świętokrzyskiego proboszcza. Przy udziale wysłanego przez biskupa instygatora Andrzeja Zienkowicza wyznaczono na nowo działki miejskie.

56 Wypisy z Xiąg Ziemijskich Pttu. Kowieńskiego, VUB RS, f. 5, f. 123, b. 31367/20, l. 9.

57 Exerpt z protokołu spraw potocznych grodzieńskiego powiatu kowieńskiego, *Ibid.*, f. 214, b. 236/2.

58 Частное письмо Ковенского ксендза Фронцкевича, in: *АВАК*, т. VIII, с. 536–537.

otrzymywać uszczypliwe listy i ustne pogróżki od proboszcza kościoła farnego lub od jego subordynowanych, zniesławiające dobre imię ewangelików⁵⁹.

Przed wymiarem sprawiedliwości kowieńskich luteranów reprezentował niejaki Antoni Puksza⁶⁰, określane w źródłach jako patron. Prawdopodobnie pełnił on funkcję lokalnego aktora zborowego⁶¹. Wiemy również, że w pozwie sądowym wspólnota powoływała się na przedstawicieli magistratu, w tym na burmistrza Kowna Ernesta Bogusława Licjusza oraz przysięgłego gminu Michała Kweczora. Domyślać się można zatem, że zakłócanie spokoju w mieście zostało potępione również przez jego władze. Wśród oskarżonych w pozwie wymieniono plebana Franciszka Frąckiewicza, komendarza fary Kamińskiego, wójta kowieńskiego Stefana Głębockiego, cieśli, parobków oraz pozostałe osoby biorące udział w zamieszkach⁶². O tumulcie powiadomieni zostali także świeccy przedstawiciele kościoła ewangelicko-reformowanego. Najprawdopodobniej w pierwszej kolejności poinformowano Jana Przystanowskiego⁶³, aktora generalnego kościoła ewangelicko-reformowanego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Następnie wiadomość ta została przekazana Pawłowi Grabowskiemu⁶⁴, który interweniował w sprawie u króla Stanisława Augusta⁶⁵.

59 *Ibid.*, p. 535.

60 O Antonim Pusztcie nie posiadamy dokładniejszych informacji. O Puksztach, herbu Kościerzyna jako szlachcie kowieńskiej wiadomo dopiero w odniesieniu do pierwszej połowy XIX wieku: Seweryn Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. XV, Warszawa: Skład Główny Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1931, p. 79. W XVII wieku rodzina związana była z ziemią Wołkowyską, zob.: Kacper Niesiecki, Puksztain, in: *Korona polska przy złotej wolności starożytne mmi rycerstwa polskiego y Wielkiego Księstwa Litewskiego Kłeynotami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami; a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona, Potomny zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelna sławe Pamiętnych w tey Ojczyźnie Synow podana*, t. III, Lwów: Drukarnia Collegium Lwowskiego Societati Jesu, 1740, p. 783. Używała ona także przydomku Klausgiewłowicz, *Ibid.*; Seweryn Uruski, *Rodzina*, t. VI, Warszawa: Skład Główny Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1909, p. 366.

61 Więcej o funkcji aktora w kościele ewangelicko-reformowanym: Marcei Kosman, *Litewska jednota ewangelicko reformowana*, p. 44.

62 Жалоба Ковеньских лютеран, in: *АВАК*, т. VIII, с. 534.

63 Jan Przystanowski, horodniczy starodubowski, sprawował funkcję aktora jednoty ewangelicko-reformowanej od 1761 do 1775 roku: *Registr Kanownowy i Memorialów Synodów i Konwokacyi Prowincjonalnych Kościoła Ewangelickiego w W. Xsieństwie Litewskim od Roku Pańskiego 1611 justowanych zebranych przez Xiędza Krzysztofa Trzebnickiego Taubmana Nauk wyzwolonych Filozofiej Magistra, poty, Superintendentem Zboru Districtu Nowogródzkiego y Pastora Zboru Słuckiego y Kontynuowany przez X. Władysława Kurnatowskiego Con-Seniora Dystryktu Zanie-meńskiego od R. 1708 aż do końca wieku osiemnastego to jest, do 1800 inclusive*, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 40-863, p. 20; Wojciech Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej*, p. 97.

64 Paweł Grabowski, starosta chcowski, był jednym z najważniejszych patronów wyznania ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej, a także rzecznikiem dysydenckich interesów, Władysław Konopczyński, Grabowski Paweł, in: *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1959–1960, t. VIII, p. 506.

65 Paweł Grabowski do Stanisława Augusta, 13 czerwca 1765, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Synod Ewangelicko Reformowany, Nr. 607, l. 133.

Złożony pozew uzasadniano konstytucjami, przywilejami oraz królewskimi dekretemi komisarскими, zapobiegającymi „złośliwym impetom”, zapewniając w ten sposób pokój i wolność wszystkim obywatelom miasta, zwłaszcza dysyden-
tom. Autor dokumentu odnosił się do zabezpieczonej w zaprzysiężonych przez Stanisława Augusta *pactis conventis* postanowień konfederacji warszawskiej z 1573 roku oraz do konstytucji z roku 1632 i 1648, gwarantujących wolność kultu w miastach królewskich.

Niestety nie jest znany wyrok sądu w sprawie tumultu. Manifest konfederacji sugerował, że wspólnota ewangelicko-augsburska nie była nim wystarczająco usatysfakcjonowana. Więcej, „[...] zamiast iakowej sprawiedliwości udziałania, ieszcze nad to, temuż Augustianae Confessionis Zgromadzeniu w tym że Mieście odebrana Szkoła i Młodzież rozpędzona [...]”⁶⁶. Zaprzeczać temu zdaje się jednak relacja z obrad sesji rady miasta Kowna z 17 października 1765 roku⁶⁷. Podczas niej miało dojść do zgody między katolikami reprezentowanymi przez wójta Stefana Głębockiego a luteranami, w imieniu których „punkty do uspokojenia” odczytał Michał Kweczor. Zgoda została spisana i zaprzysiężona publicznie w obecności magistratu, gminu i miejskiego pospólstwa⁶⁸. Zakładała ona przestrzeganie dotychczasowych praw i przywilejów. Faktu zamknięcia szkoły nie należy zatem łączyć z przegranym procesem, lecz rozumieć jako konsekwencję nieopłaconej dzierżawy. Trudno stwierdzić, czy za wywołanie i uczestnictwo w tumulcie skazano księży. Wiadomo natomiast, że Franciszek Frąckiewicz cieszył się nadal dobrym imieniem. Uczestniczył bowiem w sierpniu 1766 roku w egzekucji wyroku zasądanego na duchownym Wawrzyńcu Rudziewiczu w ramach wspomnianej wyżej sprawy sądowej. Był on członkiem komisji dokonującej nowych pomiarów nadniemeńskich działek miejskich⁶⁹. Jednak właśnie przypadek plebana kościoła św. Krzyża pozwala domniemywać, że również kapłani z kościoła farskiego mogli odpowiadać za zakłócanie spokoju w mieście.

Nasuwa się zatem pytanie, jakie konsekwencje przyniósł tumult dla luteran-
skiej wspólnoty Kowna? Bezpośrednim jej skutkiem była utrata szkoły. Trudno jednak powiedzieć, czy kwestia odebrania budynku była wynikiem politycznej decyzji, wyroku sądu czy wyłącznie niedokonania opłaty za dzierżawę⁷⁰. Utrudniony został również, staraniami księdza Franciszka Frąckiewicza, dostęp do cmentarza ewangelickiego. Luteranie zmuszeni zostali do omijania kościołów katolickich, przez co kondukty pogrzebowe prowadzone były bocznymi drogami

66 *Konfederacja rycerstwa y obywatelów W. X. Lit.*, p. 3–4. Harry Stossun w swoim artykule podaje, że szkoła została zamknięta dopiero w 1767 roku w wyniku starań plebana miejskiego, Harry Stossun, *op. cit.*, p. 191.

67 *Feria sta Die 17 Sbra A. Dni 1765*, LVIA, f. 616, ap. 1, b. 19587, l. 225.

68 *Ibid.*

69 Wypis z Xiąg Ziemskich Pttu Kowieńskiego, VUB RS, f. 5, f. 123, b. 3167/20, l. 12.

70 Жалоба Ковеньских лютеран, in: *АВАК*, т. VIII, с. 535.

przez dziedziniec królewski. Trudno stwierdzić, jak zakończyła się sprawa o pobicie ministra. W świetle manifestu konfederacji śluckiej nie udało się wspólnocie uzyskać sprawiedliwości. Być może rozstrzygnięcie sądu nie było w tym przypadku potrzebne. Zgoda, zawarta pomiędzy skonfliktowanymi stronami w obliczu władz miasta, mogła być środkiem w zupełności wystarczającym. Pastor Johann Wilhelm Andrea, opisując zajście dotyczące swojej osoby, dużą rolę przypisywał Opatrzności Bożej, która uchroniła go od niebezpieczeństwa. Podkreślał również, że już w niedzielę po tumulcie był w stanie wrócić do pełnienia swoich obowiązków⁷¹. Na temat zadośćuczynienia za krzywdy Johana Woltza nie posiadamy żadnych informacji.

Jak wyżej wspomniano, kowieńscy luteranie w początkach panowania Stanisława Augusta byli grupą nieliczną, ale o ugruntowanej pozycji w mieście. Wspólnie z katolikami sprawowali władzę, ubiegali się o respektowanie praw mieszczańskich. Będąc członkami rady, znajdowali w niej oparcie. Magistrat stał się również ważną płaszczyzną porozumienia dla zwaśnionych stron. Wydarzenia z 1765 roku pokazały jednak, że ewangelicy byli zbyt słabi, aby samodzielnie zapewnić sobie pełne bezpieczeństwo. Na taki stan rzeczy wpływ miała pozycja ich wyznania w Rzeczypospolitej. Właśnie z tej perspektywy, tj. braku możliwości ubiegania się o egzekwowanie praw oraz o uzyskanie sprawiedliwości, należy rozpatrywać wpis o tumulcie, zamieszczony w manifeste konfederacji śluckiej. Przemoc, która dotknęła parafian zboru ewangelicko-augsburskiego, miała najprawdopodobniej podłoże finansowe. Przybrała jednak formę konfliktu wyznaniowego. Katolicka większość, dzięki swojej przewadze liczebnej, mogła pozwolić sobie na egzekwowanie siłą od przedstawicieli wspólnoty ewangelickiej tego, czego nie była w stanie uzyskać w postępowaniu administracyjnym. Z konieczności luteranie odwołali się do współpracy z lepiej zorganizowaną politycznie szlachtą kalwińską. Nie posiadamy informacji, czy członkowie zboru Św. Trójcy uzyskali wyrok w ramach postępowania sądowego, konflikt bowiem został rozwiązany w drodze kompromisu. Wydaje się zatem, że relacja o tumulcie, zawarta w manifeste konfederacji, ze względu na propagandowy wymiar tego dokumentu, celowo została przedstawiona wyłącznie w świetle krzywdy, jaką wyrządzono kowieńskim luteranom. Z pewnością rzeczywistość miejska Kowna odbiegała w istotny sposób od narzekań konfederatów, dotyczących braku dostępu dysydentów w miastach królewskich do magistratu i cechów⁷². Finał sprawy o tumult pokazuje jednak, iż dla przedstawicieli obu konfesji, augsburskiej oraz katolickiej, poczucie wspólnoty miejskiej było silniejsze niż podziały wyznaniowe. Wzajemne relacje i związki między konfesjami w przestrzeni miejskiej w osiemnastym stuleciu są jednak nadal obszarem, wymagającym kolejnych badań nie tylko dla dziejów Kowna.

71 LVIA, f. 1218, ap. 1, b. 97, l. 364. Johan Wischeropp, *Die Evang.-Luther. Trinitatiskirche zu Kownas*, p. 54.

72 *Konfederacja rycerstwa y obywatelów W. X. Lit.*, p. 4.

Źródła drukowane i literatura

- Konfederacja rycerstwa y obywatelów w. X. Lit tak religii staro-ruskiej jako też obojga wyznania ewangelickiego zaczęta w Słucku roku 1767. Dnia 20 miesiąca mara*, [b. m.], 1767.
- Niesiecki Kacper, *Korona polska przy złotej wolności starożytnie mmi rycerstwa polskiego y Wielkiego Księstwa Litewskiego Kleynotami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami; a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona, Potomnym zaś wiekiem na zaszczyt y nieśmiertelna sławe Pamiętnych w tej Ojczyźnie Synow podana*, t. 3, Lwów: Drukarnia Collegium Lwowskiego Societati Jesu, 1740.
- Volumina Legum*, t. III–VI, Przedruk Zbioru Praw, Petersburg: nakładem i drukiem Jozefata Ohryzki, 1859–1860.
- Акты издаваемые Виленского Археографическою Коммиссиею*, t. VIII, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1875.
- Adamowicz Adam Ferdynand, *Kościół Augsburgski w Wilnie: kronika zebrana na obchód trzech wiekowego istnienia kościoła w roku 1855 w dzień ś. Jana Chrzciciela*, Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1855.
- Kempa Tomasz, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016.
- Kempa Tomasz, Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim, in: *Kościoly luterskie na ziemiach polskich (XVI–XVIII w.)*. W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, red. Jarosław Klaczek, Toruń: Adam Marszałek, 2012.
- Kiaupa Zigmantas, *Kauno istorija*, t. 1: *Kauno istorija nuo seniausią laikų iki 1655 metų*, Vilnius: Versus aureus, 2010.
- Kiaupa Zigmantas, Kovos tarp liuteronų ir katalikų Kaune iki XVII a. vidurio, in: *Religinės kovos ir erėzijos Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1977, p. 13–26.
- Konopczyński Władysław, Grabowski Paweł, in: *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1959–1960, t. VIII, p. 506.
- Korzon Tadeusz, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. I, Kraków–Warszawa: Księgarnia L. Zwolińskiego i Spółki, 1897.
- Kosman Marceli, *Litewska jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, 1986.
- Kriegeseisen Wojciech, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763): Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa: Semper, 1996.
- Lepalczyk Anna, O uczynku pewnych obywateli mścislawskich. Tumult religijny w Osmołowiczach z roku 1765 w perspektywie sprawy dysydenckiej, in: *Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура: Зборнік навуковых артыкулаў. У 2 частках*. А. А. Скеп'ян, Мінск: Беларуская навука, p. 399–411.
- Mahler Rafał, Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna Żydów w Koronie XVIII wieku, in: *Przeszłość Demografii Polskiej*, Nr. 1, 1967, p. 131–180.
- Manys Bernadetta, *Uroczystości rodzinne w Wilnie w czasach Augusta III (1733–1763)*. Maszynopis pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Jana Jurkiewicza, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2012.
- Oksas Jurgis, Buvusios Kauno evangelikų-liuteronų bažnyčios bei parapijos pastatų komplekso (Senamiesčio 14 kvartalo) istoriniai tyrimai, in: *Kauno istorijos metraštis*, 2000, Nr. 2, p. 177–210.
- Stossun Harry, Die deutschen Schulen in Litauen in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg, in: *Annaberger Annalen über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen*, 2004, Nr. 12, p. 186–210.
- Uruski Seweryn, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. VI, XV, Warszawa: Skład Główny Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1909, 1931.
- Varsackytė Rasa, Liuteronai XVII–XVIII a. Kaune: savas tarp svetimų ir/ar svetimas tarp sąvų, in: *Praeities pėdsakais. Skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, red. Edmundas Rimša ir kt., Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 243–266.

- Varsackytė Rasa, Šventės ir iškilmės Kaune XVII–XVIII a., in: *Kauno istorijos metraštis*, 2008, Nr. 9, p. 35–44.
- Wischeropp Johan, *Aus 325 Jahren evangelischen Kirchenratsarbeiten in der deutschen Gemeinde zu Kaunas*, Kaunas: Selbstverlag, 1939.
- Wischeropp Johan, *Die Evang.-Luther. Trinitatiskirche zu Kaunas 1683–1933: Die Heilige Stadt unserer Väter; Wege dahin aus d. Kirchenarchiv d. Gemeinde zugänglich gemacht*, Kaunas: Herlag der Deutsche Buchhandlung, 1934.

ANNA LEPALCZYK – doktorantka Wydziału Historycznego na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu w Zakładzie Historii Nowożytnej do XVIII w. Przygotowuje pracę doktorską pt. „Między Rosją a Rzeczypospolitą. Konfederacje dysydenckie w latach 1767–1768”, pod opieką dr hab. Aleksandra Małeckiego i dr Igora Kraszewskiego. Zakres prowadzonych przez nią badań dotyczy stosunków wyznaniowych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w początkach panowania Stanisława Augusta oraz relacji państwa polsko-litewskiego z Rosją.

E-mail: polskaxviii@gmail.com

KAUNO EVANGELIKŲ LIUTERONŲ VISUOMENINĖ PADĖTIS 1765 M. SĄMYŠIO ŠVIESOJE

ANNA LEPALCZYK

Poznanės Adomo Mickevičiaus universitetas

1767 m. sudarytos disidentų konfederacijos siekė sugrąžinti tikėjimo laisvę ir politines teises Abiejų Tautų Respublikoje gyvenantiems protestantams ir stačiatikiams. Protekcijos, kurias Rusija suteikė Slucko ir Torunės konfederacijų lyderiams, sudarė galimybes viešajai opinijai priminti skriaudas, kurias kitatikiai yra patyrę iš katalikiškosios daugumos pusės. Gausūs prievartos, disidentų patirtos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje, pavyzdžiai buvo pateikti Slucko konfederacijos manifeste. Vienas tokių pavyzdžių buvo sąmyšis Kaune, įvykęs 1765 m. balandžio 20 d. Katalikiškosios daugumos prievartos aukomis tąkart tapo Kauno liuteronai, dalyvavę gedulingose laidotuvių apeigose. Procesijos dalyvius užpuolė minia, vadovaujama Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios kunigo. Sumaištis metu nukentėjo pastorius Johanas Wilhelmas Andrea bei velionio Johano Woltzo kūnas, kuris buvo išmestas ant grindinio. Šis įvykis, kaip atskleidžiama tyrime, nebuvo vien religinės nesantaikos išraiška. Pagrindinė susidūrimo priežastis buvo ginčas dėl nesumokėtų nuomos mokesčių, dėl kurių evangelikai prarado savo mokyklą. Nors sąmyšio byla buvo nagrinėjama Vilniaus pilies teisme, finalą ji pasiekė tik miesto tarybos sesijoje, kurioje buvo sudaryta taikos sutartis tarp abiejų konfesijų.

Įvykio aplinkybės ir teisminis jų nagrinėjimas leidžia giliau pažinti Kauno evangelikų liuteronų gyvenimą paskutiniaisiais Augusto III valdymo metais ir Stanislovo Augusto epochos pradžioje. Nors tai buvo negausi socialinė grupė, ji turėjo stiprias pozicijas mieste, ką liudija liuteronų užimamos pareigos Kauno miesto taryboje. Tačiau liuteronai buvo pernelyg silpni visiškam saugumui užsitikrinti. Kauno sąmyšio tarp katalikų ir liuteronų baigtis rodo, kad interesų bendrumas XVIII a. Kauno miestiečiams buvo svarbesnis nei tikibiniai skirtumai.

Reikšminiai žodžiai: Kaunas, liuteronai, religinis sąmyšis, Slucko konfederacija.